

Adjektiva, zájmena a adverbia

Druhá část pojednání o jménech je věnována adjektivům a zájmenům, se kterými je spojen také vznik členu. Na závěr se krátce zmíníme o adverbích.

ADJEKTIVA

Změny v pádovém systému, o kterých jsme mluvili v rámci substantiv, se týkají samozřejmě i adjektiv. Do románských jazyků se zachovala adjektiva všech tří deklinací. Změny proti latině nastaly zejména ve **stupňování**.

Stupňování adjektiv

Komparativ

Latina používala vedle komparativu na *-ior*, *-ius* v některých případech i tzv. **opisné stupňování**, tvořené adverbem *magis* a pozitivem adjektiva. Tento způsob tvoření komparativu byl progresivní a postupně **nahradil** původní komparativní koncovky. Vedle *magis* se používalo také *plus*. Komparativy tvořené pomocí *-ior*, *-ius* se však podle Zamboniho (2000: 121) používaly přinejmenším až do 8. století.

Výsledky do románských jazyků jsou různé. Iberorománské jazyky a rumunština se přiklonily k *magis* (šp. *más fuerte*, kat. *mes fort*, port. *mais forte*, rum. *mai foarte* „silnější“), jazyky centrální oblasti k *plus* (it. *più forte*, fr., prov. *plus fort* „silnější“). Po dlouhou dobu se však používalo obou slov, ve staré španělštině se např. stále vyskytují obě možnosti. Koexistence více alternativních konstrukcí je v určitém stádiu gramatikalizace typické. Teprve později dochází k volbě jedné z nich. Užívání *plus* nebo *magis* v pozdně latinských textech nelze proto pokládat za jednoznačný důkaz o původu textu nebo autora.

Do románských jazyků se nicméně **zachovaly nepravidelné komparativy** *melior*, *maior*, *peior*, *minor*, např. *meliore(m)* > šp. *mejor*, it. *migliore*, fr. *meilleur*. Nepravidelné tvary se obecně mají tendenci zachovávat u často užívaných slov. Tentýž jev lze pozorovat např. u sloves. V románských dokladech se vyskytují i tvary vycházející z některých dalších latinských komparativů, např. *grandior* (st. fr. *graindre*).

Zachoval se i komparativ *senior*, u něhož došlo ke změně významu a k substantivizaci: lat. *seniorem* > šp. *señor*, it. *signore*, fr. *seigneur*, kat. *senyor* „pán“, ve zkrácené podobě fr. *sire* a *sieur*, it. *sor*, port. *seu*.

Příčiny změny ve způsobu stupňování nelze hledat pouze ve fonetickém vývoji. Vzhledem k přítomnosti hlásky *-r-* by případný výsledek mohl být teoreticky stabilní. Ve vývoji jazyků je běžné, že když se nějaká forma stává v důsledku postupující gramatikalizace **méně průhlednou**, vznikají **jiné způsoby vyjádření** nebo se začnou více využívat **okrajové konstrukce**. Opisné stupňování v latině mohlo velmi dobře plnit funkci alternativní konstrukce. Svoji roli mohla sehrát i tendence k umístění hlavy před komplement (pravé větvení) a skutečnost, že opisná forma byla snazší na učení.

Superlativ

Na cestě do románských jazyků **se nezachoval relativní superlativ** vyjadřující srovnání. Románské jazyky vyjadřují relativní superlativ pomocí komparativu v kombinaci s určitým členem. V textech se vývoj směřující k zániku forem latinského superlativu projevuje zaměňováním superlativu a komparativu. Vymizení superlativu však bylo asi poměrně pozdní, protože ve staré francouzštině se ještě objevují jeho zbytky (např. *pessimum* > st. fr. *pesme*).

Moderní románské absolutní superlativy (např. italský **-issimo** nebo španělský **-ísimo**) byly do těchto jazyků později **znovu zavedeny pod vlivem latiny**.

Pro vyjádření významu **absolutního superlativu** využíval mluvený jazyk i adverbia vyjadřující **intenzitu** (srov. české „strašně“, „hrozně“, ...). V latině se jedná např. o výrazy *multum, bene, sane, valde, vehementer, fortiter*. Některá z nich se používají i v románských jazycích, např. it. *molto bello, ben pochi*. Dalším prostředkem byl **prefix per-** nebo **opakování**, což je starý a obecně rozšířený prostředek pro vyjádření expresivity.

ZÁJMENA

Zájmena patří k nejkonzervativnějším prvkům v jazyce. Při vývoji románských jazyků se to projevilo např. **zachováním některých pádů** nebo **neutra**. Avšak i v oblasti zájmen došlo k mnoha změnám (vytvoření členu, vytvoření zájmena pro třetí osoby, vznik nových neurčitých a záporných zájmen). Typické je také hromadění zájmen nebo kombinace se zesilovacími částicemi. Zesilovací částice se uplatnily i v dřívějších vývojových fázích latiny, např. u zájmena *hic* je koncové *-c* pozůstatkem částice *-ce*.

Osobní zájmena

Do románských jazyků **pokračují latinská zájmena pro 1. a 2. osobu singuláru i plurálu**. U **3. osoby** byla situace složitější. Latinské *is, ea, id* bylo ukazovací zájmeno (indoevropský prajazyk neměl pro 3. os. zvláštní zájmeno), které zároveň sloužilo k označení 3. osoby. Na cestě do románských jazyků došlo k opětovnému vytvoření osobních zájmen pro třetí osobu, jejichž východiskem byl nejčastěji některý tvar ukazovacího zájmena *ille, illa, illud*. Proti latině si však tato zájmena nepodržela funkci ukazovacích zájmen.

U zájmen se zachovalo **více pádů**. Především to je **nominativ a akuzativ**. V **singuláru** dále **dativ**, který se stal východiskem pro nepřímý pád užívaný po předložkách, např. *mihi* > šp. *mí*. V plurálu (u *nos, vos*) zanikl genitiv a téměř plošně i dativ a ablativ plurálu. Ve španělském *conmigo, contigo* a staroitalském *nosco, vosco* se zachovaly tvary s postponovaným *cum*. Pády zájmena pro 3. osobu pocházejí z různých tvarů zájmena *ille*.

Pro románské zájmeno „já“ se předpokládá redukovaný tvar **eo* > šp. *yo*, it. *io*, port. *eu*, prov. *ieu*, st. fr. *gié, jo, je*.

Přivlastňovací zájmena

Přivlastňovací zájmena pro 1. a 2. osoby přechází do románských jazyků, byť někdy v redukované podobě (např. šp. *mi* „můj“, *tu* „tvůj“). U zájmena pro třetí osobu dochází v pozdní latině často ke **směšování** *suus* a *eius, illius, eorum, illorum*. Z genitivu *illorum* pocházejí některá románská zájmena pro třetí osobu, např. fr. *leur*, it. *loro*, rum. *lor*.

V latině stála přivlastňovací zájmena obvykle za jménem. V některých románských jazycích se však přesunula před jméno (např. ve francouzštině), jinde se sice mohou vyskytovat před jménem i za jménem, ale neutrální je pozice před jménem (např. ve španělštině). V rumunštině se naopak zachovala jako základní pozice za jménem.

Ukazovací zájmena

Latina měla trojstupňový systém zájmen *hic – iste – ille* (+ navíc *is*). *Hic* náleželo osobě, která mluví, *iste* osobě, se kterou mluví, a *ille* osobě vzdálené oběma mluvčím.

Některé románské jazyky (např. italština nebo španělština) mají tentýž trojstupňový systém, ale s jiným obsazením na jednotlivých pozicích. Na místo *hic* se posouvá *iste*, jehož místo obsadí *ipse*. K zájmenu *ille* přistoupily zesilovací částice. V textech je doloženo např. *ecce-, eccu-*, která se objevují už u Plauta.¹

¹ Zamboni (2000: 124) cituje *eccillam* (Plaut., *Merc.* 434) a *eccistam* (Plaut., *Curc.* 455, 615).

klasická latina	hic (is)	iste	ille
tendence lidové a pozdní latiny	iste	ipse	eccu – ille
některé románské jazyky	šp. <i>este</i> , st. it. <i>esto</i> , it. <i>questo</i>	šp. <i>ese</i> , it. <i>esso</i>	šp. <i>aquel</i> , it. <i>quello</i>

V jiných románských jazycích (galorománských, rumunštině, rétorománštině) vznikl dvojčlenný systém, vycházející ze zájmen *ille* a *iste*, která byla zesílena částicemi *eccu/e*.

Hic, is a *idem* se až na několik izolovaných případů do románských jazyků nezachovalo. Tato zájmena se běžně vyskytují i v textech silně ovlivněných lidovou latinou, po pádu římské říše však jejich funkci zastávají stále více zájmena *ille* a *ipse*. Určitý podíl na ústupu *hic* a *is* mohl mít i fonetický vývoj.

Objevují se také **kombinace zájmen**, např. *ille ipse* nebo *iste ipse* (resp. **istum ipsum*) > it. *stesso* „tentýž“, „sám“. U *ipse* je doložena i superlativní podoba *ipsimus*. Zájmeno *ipse* se často vyskytovalo ve spojení s osobními zájmeny. Někdy se také spojovalo s částicí *-met*, která se v klasické latině k osobním zájmenům někdy připojovala, a splynulo ní dohromady: **metipse* > prov. *medeis*, *meteis*, kat. *mateix* a **metipsimus* > it. *medesimo*, šp. *mismo*, st. fr. *meesme*, *meisme*, mod. fr. *même* „tentýž“, „sám“.

V textech se vyskytují **tvary zájmen vytvořené analogicky podle 1. a 2. deklinace**, např. dativy *istae*, *illae*, *isto*, *illo* nebo nominativ *ipsus*. Některá románská zájmena předpokládají tvary vytvořené analogicky podle *cui*, např. **illui* > it. *lui* „on“ nebo **illaei* > it. *lei* „ona“.

Tázací a vztažná zájmena

V oblasti tázacích a vztažných zájmen můžeme sledovat vývoj směřující ke zjednodušení. Setkáváme se rovněž s míšením a záměnami jednotlivých forem (např. míšení *quid* a *quod*; užívání *qui* a *quem* pro feminina i neutra).

Nejdůležitější je vznik **univerzálního relativu** (šp. *que*, it. *che* apod.). Rozšiřuje se užívání neuter *quod* a *quae* pro jakýkoli neživý antecedent bez ohledu na jeho gramatický rod. Zvláště v merovejské **Galii quae převážilo** nad *quod* a používalo se pro všechny rody. Výsledkem bylo univerzální relativum *que*, které však úplně nevytlačilo „životné“ *qui*, *quem* a *cui*. Italské *chi* „kdo, který“ pochází z latinského *qui*, španělské *quien*, portugalské *quem* a rumunské *cine* se vyvinuly z latinského *quem*. Nepřímý pád *cui* se zachoval všude s výjimkou iberorománských jazyků. Používání těchto zájmen v moderních románských jazycích závisí na životnosti, spojení s předložkami apod.²

Neurčitá a záporná zájmena

Řada latinských zájmen (např. *quidam*, *quivis*, *quilibet*) na cestě do románských jazyků **zanikla**. Některá latinská zájmena se zachovala jen v omezené míře, např.:

- *Aliquis* pokračuje pouze ve španělštině (*alguien* „někdo“, *algo* „něco“), portugalštině (*alguem* „někdo“, *algo* „něco“), provensálštině a staré francouzštině (*alques* „někdo“).
- *Omnis* se v merovejských a langobardských listinách objevuje v ustrnulé podobě *omnia*, v románských jazycích se vyskytuje ve staré italštině v podobě *ogna* a v moderní jako *ogni* „každý“. Jinak bylo ***omnis* vytlačeno** zájmenným adjektivem ***totus*** (srov. it. *tutto*, šp. *todo* „všechno“, „všechn“ „každý“).

Mezi nejdůležitější z nich patří:

- pro it. *alcuno*, šp. *alguno*, fr. *aucun* „nějaký“ se předpokládá složené **alicunus*;

² Více viz např. Vincent (1990: 55).

- objevuje se *cata* z řec. κατά „podle“, které se stává nesklonným zájmenem „každý“ (např. šp. *cada* „každý“), ve spojení s číslovkou *unus*: st. it. *cad(a)-uno*, šp. *cada uno*, st. fr. *cadhuna* „každý“;
- u záporných zájmen je progresivní složenina *nec unus, neque unus* „ani jeden“ > šp. *ninguno*, kat. *ningun*, prov. *negun*, port. *nenhum*, it. *niuno*, rum. *nici un* „žádný“;
- místo *nemo* a *nihil* se rozšiřuje zesílené *nemo natus* a *res nata*, z nichž je po elipse (tj. vypuštění *nemo* a *res*) šp. *nadie* „nikdo“ a *nada* „nic“.

ČLEN

Člen určitý se vyvinul ve většině případů také ze zájmena *ille* (např. šp. *el, la, lo*; it. *il, lo, la*), v některých jazycích (sardština, katalánština, gaskonština) ze zájmena *ipse*. Ve většině románských jazyků člen obsazuje pozici před jménem, v rumunštině však následoval za jménem a stal se sufixem. Prodělal tedy obdobný vývoj jako románské futurum, viz níže. Souvisí to s obecnější tendencí upřednostňovat sufixaci před prefixací.³

V pozdně latinských textech a v textech ovlivněných lidovou latinou **narůstá** obecně **užívání ukazovacích zájmen**, četnost *ille* a *ipse* se podle Zamboniho (2000: 115) zvyšuje zhruba od 2. století. Tato zájmena sice vykazují určité znaky probíhající gramatikalizace, podle většiny badatelů se však v latinských textech **nejedná o vyvinutý člen v pravém slova smyslu**.⁴ Zájmena *ille* a *ipse* se vyvíjejí od vyjádření deixe k vyjádření individuality. Podle Zamboniho (2000: 116) se už od druhého století vyskytují vždy, když se zmiňuje skutečnost uvedená v předchozím textu, ale nemají zatím ještě fixovanou pozici.

Na dataci vzniku členu není mezi badateli jednotný názor. Někdy se za první doklady členu pokládá *Peregrinatio Egeriae*. Zamboni (ibid.) píše, že *ille* se v tomto díle rozšířilo na úkor zájmena *is*, ale jedná se o jakýsi „poločlen“ s aktualizací funkcí. Teprve v 5. až 6. století se objevují případy *ille* nebo *ipse*, které odkazují nejen na informaci zmíněnou v textu, ale i na obecně známé skutečnosti, které však nejsou v textu explicitně uvedeny. Člen jako gramatická kategorie se však podle Zamboniho (2000: 117) vyvíjel postupně od 4. do 8. století či později. Jako doklad členu uvádí až románský text z francouzského území, který pochází z druhé poloviny 8. století. Morani (2000: 247) píše, že vývoj členu nebyl dokončen ani v rané fázi románských jazyků. Uvádí také analogii z germánských a keltských jazyků, kde vývoj členu rovněž probíhal delší dobu. O členu jako gramatické kategorii lze proto mluvit až v románských jazycích.

Neurčitý člen se vyvinul z číslovky *unus*, *a*, *um* (viz šp. *un / una*, it. *uno / una* atd.), která prodělávala vývoj směrem k všeobecnému významu. Význam všeobecnosti, a to v kolektivním slova smyslu, lze spatřovat i v některých užitích substantiva *homo* nebo zájmena *se* (srov. „když se na to člověk podívá z této strany, tak...“).⁵ Podle Moraniho (2000: 247) byl v porovnání s určitým členem vývoj neurčitého členu rychlejší.

ADVERBIA

Ještě se krátce zmíníme o adverbích, která se jmény úzce souvisejí. Latina měla různé typy adverbíí. Kromě adverbíí tvořených z adjektiv (pomocí *-e* nebo *-iter / -er*), několika nepravidelných adverbíí (např. *bene*, *male*) a adverbíí typu *cras*, *ibi*, *ita* využívala latina často ve funkci adverbia i adjektiv nebo zájmen v neutru.

³ Viz Klausenburger (2000: 28).

⁴ Určitou obdobou může být užívání českého zájmena „ten“ ovlivněného německým členem.

⁵ Viz Zamboni (2000: 116).

Tento stav zůstal v podstatě zachován. Také v románských jazycích mohou některá adjektiva fungovat jako adverbia, např. *pronto*. Do románských jazyků se zachovala rovněž některá nepravidelná adverbia, např. *bene, male, multum*.

Nejvýznamnější změna nastala v tvoření adverbii z adjektiv. I v klasické latině se vyskytuje **spojení adjektiva a substantiva *mente*** nebo jiného substantiva obdobného významu pro vyjádření způsobu. Konstrukce se substantivem *mente* nakonec převládla a postupně nabyla čistě adverbialního významu. Původní substantivum ***mente*** se gramatikalizovalo na **sufix** (fr. *-ment*, šp. *-mente*, it. *-mente*) užívaný pro tvoření adverbii.

LITERATURA

- HERMAN, József. *Vulgar Latin*. Přel. Wright, Roger. University Park (PA) : Pennsylvania State University Press, 2000. xiv, 130 s. ISBN 0-271-02001-6.
- KLAUSENBURGER, Jurgen. *Grammaticalization: studies in Latin and Romance morphosyntax*. Amsterdam: John Benjamins, 2000. xii, 183 s. ISBN 90 272 3700 X (Eur.).
- MORANI, Moreno. *Introduzione alla linguistica latina*. Muenchen: Lincom Europa, 2000. 332s. ISBN 3895869481. Lincon studies in indo-european linguistics; 08.
- VÄÄNÄNEN, Veikko. *Introduzione al latino volgare*. 3 ed. italiana. Bologna : Patron, 1982. 419 s. Testi e manuali per l'insegnamento universitario del latino; 8. ISBN 88-555-0902-0.
- VINCENT, Nigel. Latin. In Harris, M. – Vincent, N. (eds.) *The Romance languages*. New York: Oxford University Press, 1990. s. 26–78. ISBN 0195208293.
- ZAMBONI, Alberto. *Alle origini dell'italiano: dinamiche e tipologie della transizione dal latino*. 1. ed. Roma: Carocci editore, 2000. 226 s. Università; 213 (linguistica). ISBN 88-430-1653-9.